

Проксеміка як вид невербальної комунікації

Анна Кузьменко
Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького
Черкаси, Україна

Анотація. У статті зосереджено увагу на проблемі проксеміки як різновиду невербальної комунікації. Концепт проксеміки розглянуто у проблемному ключі з метою систематизувати думки науковців щодо семантичного поля вказаного терміна та виокремити універсальні, нормативні його характеристики. Проаналізовано й систематизовано сучасні вітчизняні та зарубіжні праці з питань проксеміки. Визначено суперечності, які існують при розгляді теми. Слідом за іноземними дослідниками проксеміки та невербального спілкування взагалі виокремлено інноваційне для вітчизняної наукової думки поняття «віртуальної проксеміки», рупором якого є спілкування, опосередковане не фізичною близькістю, спільністю просторово-часових, тактильних, культурно-географічних та інших дотичних характеристик, а спілкування за посередництвом мережі Інтернету. Віртуальна проксеміка багато в чому є концептуально новим явищем сучасного життя останніх десятиріччя є визначальною для сьогоденних особливостей організації комунікації, проте все ж не виходить за межі архетипного (первинного) розуміння проксеміки (як близькості – proximity), хоч і в багатьох моментах перевертає дотеперішні уявлення щодо проксемічної організації. Як наслідок, узагальнено отримані дані дослідження й на цій основі намічено далші перспективи розвитку означеної проблеми.

Ключові слова: проксеміка, невербальна комунікація, комунікативний процес, вербальна проксеміка.

Proximity as a kind of non-verbal communication

Anna Kuzmenko
The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
Cherkasy, Ukraine

Abstract. The article focuses on the problem of proximity as a kind of non-verbal communication. The concept of proximity is considered in the problem key in order to systematize the opinions of scientists about the semantic field of this term and to distinguish its universal, normative characteristics. The modern domestic and foreign works on proxemic issues are analyzed and systematized. The contradictions that exist when considering the topic are identified. Following the foreign researchers of proxemic and non-verbal communication in general, the concept of "virtual proximity" is innovative for the national scientific thought, whose hinge is communication, which is mediated not by physical closeness, the community of spatial-temporal, tactile, cultural-geographical and other tangible characteristics, but by communication via Internet. Virtual proximity is largely a conceptually new phenomenon of the modern life of the last decades and is crucial for today's peculiarities of communication organization, but it still does not go beyond the archetypal (primary) understanding of proximity, although it changes the

current ideas regarding proxemic organization in many moments. As a result, the obtained data of the research are generalized and there are outlined the prospects for the development of this problem on this basis.

Key words: proximity, nonverbal communication, communicative process, verbal proximity.

Вступ

Поряд із вербальними засобами передачі інформації велике значення у процесі встановлення міжособистісних взаємин має невербальна комунікація. З двох названих видів міжособистісної комунікації саме невербальна є найдавнішою (Козинець, 2015). Науковими дослідженнями доведено, що за її посередництвом відбувається від 40 до 80% комунікації. Причому 55% повідомлень сприймається через вираз обличчя, позу, жести, а 38% – через інтонацію та модуляцію голосу (Корнєва, 2004). Між вербальними і невербальними засобами спілкування існує своєрідний розподіл функцій: словесним каналом передається чиста інформація, а невербальним – ставлення до партнера за спілкуванням (Харченко, 2013). Д. Футела вирізняє чотири важливі функції невербальної комунікації: доповнювальна, регуляторна, компенсаторська (замінювальна), акцентуаційна (Phutela, 2015).

Проксеміка є одним із ключових різновидів невербальної комунікації. Слід одразу зробити розрізнення щодо термінів «комунікація» та «спілкування», які часто помилково розуміються як синоніми. Комунікація – термін більш специфічний. Якщо спілкування – це явище, яке передбачає процеси мовної, інтелектуальної та психічної діяльності людини, спрямовані на встановлення контактів з людьми, то комунікація – сукупність вербальних і невербальних операцій, у результаті яких відбувається обмін інформацією на рівні міжособистісної взаємодії. За словами Ю. Косенка, «комунікація – технічний процес обміну інформацією між двома і більше індивідами (або групами). Коли ми говоримо про комунікацію, нас перш за все цікавить те, як інформація передається» (Косенко, 2011). Комунікація передбачає більшу прагматичність мети, коли увесь процес спрямовується й організовується таким чином, щоб максимально реалізувати поставлену ціль і досягти бажаного результату шляхом коректного функціонування й гармонійної взаємодії вербальних та невербальних засобів та, як наслідок, повноцінної реалізації функцій комунікативного процесу. Звідси виникає поняття «комунікативне спілкування», яке одним із перших вводить у вітчизняний науковий обіг М. Філоненко (2008). Л. Корнєва звертає увагу на те, що «невербальна комунікація може не лише доповнювати вербальну, а й також застосовуватись як засіб «пом'якшення» вербальної (Корнєва, 2004).

Дещо радикальніше, але у схожому фокусі, до питання підходять О. Лебедева та І. Гоголь, які зазначають, що «...сьогодні окреслилась тенденція розділяти дві наукові сфери: комунікологію як фундаментальну теоретичну дисципліну, й у її межах – комунікативістику як прагматичну дисципліну, яка досліджує функції та засоби масових інформаційних процесів у суспільстві» (Лебедева, Гоголь, 2016). Комунікативне спілкування, за словами М. Філоненка, відбувається тоді, коли партнери мають єдину або подібну систему кодування і декодування, тобто «говорять однією мовою» (мова тут – у широкому значенні, це семантика вербальних та невербальних комунікативних знаків). Обмін інформацією можливий лише за умови «інтерсуб'єктних знаків», тобто якщо знаки й закріплені за ними значення відомі всім учасникам спілкування і забезпечують

тим самим можливість взаєморозуміння. Знов-таки впливає необхідність взаємного розуміння як вербального, так і невербального аспектів – жестів, міміки, пантоміміки, такесики, проксемики (Рис. 1).

Акустична		Оптична		
Екстра-лінгвістика	Просодика	Кінесика	Проксеміка	Зовнішній вигляд
паузи	темп мовлення	жести	відстань між мовцями	фізіогноміка
кашель	тон	міміка	вплив території	тип і виміри тіла
зітхання	тембр	постава тіла	вплив орієнтацій	одяг та його стиль
сміх	висота гучності	хода	дистанція	прикраси
плач	манера мовлення	контакт очима	просторове розміщення співбесідників	зачіска косметика
	спосіб артикуляції			предмети особистого вжитку

**Рис. 1. Класифікація невербальних засобів спілкування.
За працею Л. Харченко (2013)**

Саме останній є значно складнішим в обговорюваному плані рівнем, ніж суто мовленнєвий (вербальний), оскільки невербальні знаки комунікації набагато більше диференційовані, позначені культурно-звичаєвим фактором й можуть становити значну перешкоду в налагодженні комунікативної діяльності між особами з різних історико-культурних регіонів: навіть знаючи семантику слів, люди можуть розуміти їх по-різному через свої вікові, політичні, професійні та інші відмінності. «Суб'єкти спілкування повинні володіти не тільки ідентичними лексичними і синтаксичними системами, а й однаковим розумінням ситуацій спілкування». Існує так звана загальна система значень, які приймаються усіма членами групи – «тезаурус» (Філоненко, 2008). У свою чергу, невербальні знаки, які обслуговують певну спілкувальну ситуацію, перебувають у впорядкованих відношеннях і між собою, і зі словесними знаками, з якими разом творять гіперпарадигму знаків цієї комунікативної ситуації (Корнева, 2004). Уживання їх має переважно стереотипізований характер і підпадає під правила, які, «...діючи здебільшого за алгоритмічним принципом, певною мірою формалізують і автоматизують процес спілкування» (співвідноситься із поняттям «розмовного етикету» (Корнева, 2004).

Отже, коли мова йде про невербальні засоби, більш коректно говорити саме про комунікацію, а не спілкування. У контексті вищесказаного частково вже згадувалась проксемика як один із різновидів невербальної комунікації. Проблема полягає здебільшого в тому, що проксемика у парадигмі невербальних комунікативних засобів, зокрема, у вітчизняній науці, розуміється досить загально, а самій дефініції бракує семантичної чіткості (про це йтиметься далі). Питання проксемики однозначно поверхово й деколи вкрай безсистемно розглядається в сучасних наукових дослідженнях із теми. Якщо на характеристику кінесичних і такесичних невербальних засобів виділяються цілі великі розділи й навіть книги, то щодо концептуального кола проксемики натрапляємо на стандартизований опис класифікаційних різновидів дистанцій, на яких відбувається комунікація, й побіжну характеристику культурних особливостей спілкування з точки зору проксемики. Вказані недопрацювання, які негативно впливають на стан дослідженості проблеми становлять актуальність поточного

дослідження. Мета роботи – комплексно, узагальнювально-проблемно розглянути проксеміку як один із різновидів невербальної комунікації. Поставлена мета визначає ряд завдань:

- проаналізувати систематизувати сучасні вітчизняні та зарубіжні праці з питань проксеміки як невербального засобу комунікації;
- визначити суперечності, які існують при розгляді теми (на основі опрацьованої літератури);
- узагальнити отримані дані й на цій основі намітити дальші перспективи розвитку означеної проблеми (Рис. 2).

Рис. 2. Диференціація відстаней, на яких відбувається спілкування. Зображення взято з сайту: <http://psyland.org/vidy-communikacii/lichnye-prostranstva.html>

Під час проведення дослідження були використані такі наукові методи, як спостереження, аналіз, абстрагування, порівняння, синтез, узагальнення та системний метод.

Як відомо, Едуард Холл, американський антрополог, одним з перших, ще на початку 60-х років минулого століття, ввів термін «проксеміка» (proximity – «близькість») й почав вивчати просторову структуру комунікативного процесу. До проксемічних характеристик дослідник відніс орієнтацію партнерів у момент спілкування й дистанцію між ними. Крім того, Е. Холл на основі власних спостережень та досліджень визначив норми наближення людей один до одного під час комунікативного спілкування (Лебедева і Гоголь, 2016). Втім, натрапляємо на дослідження, які доводять більш ранні витoki проксеміки як науки. Йдеться про працю Вільфреда Бекермана 1956 року («Distance and the Pattern of Intra-European Trade»), де він окреслює поняття «фізичної дистанції» (Coughlan, 2014) й наголошує, що дистанція не є абсолютним поняттям. Відстань між двома індивідами – функція несумісності їхніх культур, а не лише фізична відстань як така. Концепт В. Бекермана зазнав розвитку, що й призвело до формування проксеміки як науки.

О. Лебедева та І. Гоголь визначальною точкою в розвитку та зосередженні загальної уваги на інструментах невербальної комунікації вбачають у німому кіно періоду Чарлі Чапліна. Саме тоді невербальні засоби передачі інформації ставали домінантними, розкривали чи не весь свій виражальний потенціал та досягли рівня високого мистецтва.

Розквіт досліджень невербальної комунікації, зокрема її проксемічних характеристик, припадає вже на останні десятиріччя ХХ ст. Після праць Е. Холла визначним пунктом у парадигмі систематичних досліджень невербальних засобів стала книга Ю. Фаста «Мова тіла» (1970), яка узагальнювала дослідження біхевіористів. З того часу невербальна комунікація стає частим об'єктом наукової

уваги. Втім, О. Лебедева та І. Гоголь звертають увагу на те, що навіть сьогодні багато пересічних людей не мають і уявлення про невербальну комунікацію, хоч вона й настільки важлива (Лебедева і Гоголь, 2016). За словами М. Лаза, коли ми взаємодіємо один з одним, ми постійно передаємо та отримуємо безсловесні сигнали. Ці повідомлення не припиняються навіть тоді, коли ми припиняємо говоріння. Навіть коли ми мовчимо, ми все одно продовжуємо спілкуватись невербально (Aguilera, 2014).

Якщо оцінювати загалом кількість праць, які присвячені питанням невербального спілкування, то це буде великий за обсягом масив розвідок. Якщо ж порахувати, скільки з них присвячені специфічно питанням проксемики, то це зовсім невелика їх частина. Найчастіше проксемастичні особливості розглядаються невеликим розділом або ж узагалі згадуються досить побіжно. Серед праць вітчизняних дослідників, де саме проксемика є домінуючим предметом розгляду, варто назвати роботу М. Махнія «Проксемика в контексті етнокультури», де вектор дослідження має інтегративно-узагальнювальний характер (Махній, 2010). Відстань між співрозмовниками кваліфікується як «ідіоетнічна ознака», яка у різних народів не є однаковою. Цінною й оригінальною є праця А. Шелякіної «Сутність і функції проксемики як невербального засобу комунікації», яка теж має інтегративний характер. Тут увагу сфокусовано на проксемічних виражальних засобах у творах літератури (Шелякіна, 2012).

П. Кекскес говорить про нечіткість семантичного поля поняття «проксемика», оскільки часто працям з невербальної комунікації бракує чіткості та окресленості питання проксемики. Тому П. Кекскес ставить за мету конкретизувати різні типи, що допоможе мінімізувати двозначність у розумінні концепту «проксемика» (Kecskes, 2016). Серед інших варто виокремити також працю Й. Міссаоуї. На прикладі ситуації з арабськими продавцями (донедавна в Саудівській Аравії ця професія була у преференції іноземців) та їх невміння практично використовувати навички невербального спілкування, у тому числі й відстань, продемонстровано ситуації комунікативних провалів (Missaoui, 2015). На основі цього проводиться думка не тільки про цікавий теоретичний аспект побутування невербальних засобів комунікації загалом та конкретно проксемики, а й про невігадане прикладне значення невербальних каналів передачі інформації.

Смислове поле поняття «проксемика». Суперечливі питання функціонування терміна «проксемика» в сучасній науковій літературі. Проксемічні компоненти невербальної системи

Вище вже згадувалось про те, що терміну «проксемика» бракує чіткості. Оскільки дослідники по-різному окреслюють дане поняття і, як наслідок, спостерігаємо небажане явище термінологічної розмитості, що є недопустимим і може зашкоджувати дальшим розвідкам у даній площині. Головні суперечності, які постають в ході аналізу праць, що стосуються проксемики – це:

- чи включати до проблемного кола проксемики питання часу (чи ж проксемика – це лише просторові відношення суб'єктів спілкування);
- чи розуміти під поняттям «проксемика» лише дистанцію між учасниками комунікації, чи ще й вектор (кут) їхнього розміщення;
- чи є тактильний контакт проксемічним чинником тощо.

Е. Холляк родоначальник називав проксеміку «просторовою психологією». Тобто первинно поняття проксемики включало лише просторовий чинник, без часового. А. Шелякіна називає проксеміку одним із основних «невербальних кодів

людської комунікації» й окреслює проксеміку як науку, яка вивчає просторові умови спілкування, зокрема відстань між комунікантами, їхнє просторове розміщення, вплив території на процес комунікації (Шелякіна, 2012). Таке визначення проксеміки дуже архетипне, без додаткових нашарувань на кшталт вказаних вище номенів часу та тактильних факторів. За А. Шелякіною, «...людині властиво розподіляти простір»; «...сучасні психологи пояснюють це тим, що дотримання певної дистанції спочатку було продиктоване біологічною доцільністю. До сьогодні в людині збереглися первісні інстинкти, один із яких – територіальний» (Шелякіна, 2012: 366). Корені проксематичної організації комунікації, як бачимо, знаходяться глибоко у давнині, проксеміка справді не є чимось новим. Недослідженість цього питання продиктована тим, що немислимо тривалий час воно знаходилося поза науковою увагою. Закономірно, що одні із перших проторозвідок із проксеміки належать Ч. Дарвіну. Простір є невід'ємним компонентом спілкування, адже з огляду на його використання під час комунікації можна доповнити й пояснити інформацію, отриману завдяки вербальним засобам (Шелякіна: 367).

Не виключено, навіть більш природньо, що поняття, які первинно містили звужений ряд ключів, надалі можуть розширюватись і зазнавати змін. Так, О. Лебедева та І. Гоголь під проксемікою розуміють просторово-часові компоненти спілкування, а проксеміку як науку позиціонують як галузь знань, котра спеціалізується на взаєморозумінні людей на основі мови жестів та їх територіальних зон (Лебедева і Гоголь, 2016). Дещо незрозумілим видається, чому до визначення включена ще мова жестів, адже це інший різновид невербалістики: хоча й природньо, що у потоці комунікації всі вони взаємодіють, але, на наш погляд, вони мають бути розрізнені, аби не загострювати розмитість.

П. Кекскес (2016) із метою конкретизації терміна виокремлює п'ять вимірів проксеміки:

- географічний (виражає фізичну наближеність);
- організаційний (закритість зв'язків у межах організації чи між організаціями: чим тісніші ці зв'язки, тим більш схожою є інформація, яка перебуває в обігу, й тим більш високим є рівень інноваційності й працездатності в колективі);
- інституційний (включає формальний і неформальний рівні, які забезпечують гомогенне ділове середовище комунікації, щоб посилити формування зв'язків);
- соціальний (співвідносний із соціальною закріпленістю учасників);
- когнітивний (базується на обміні інформацією між людьми, які знаходяться в межах одного комунікативного простору/середовища та можуть вчитись одне в одного, і тим самим розвивати свій когнітивний потенціал).

Подібно до цього Дж. Нобен виділяє три найбільш релевантні для міжорганізаційної співпраці виміри проксеміки: географічний, організаційний та технологічний (Knoben, 2006). О. Лебедева та І. Гоголь (Лебедева і Гоголь, 2016) включення соціального та культурного контексту у вивчення невербальної поведінки вважають важливим досягненням, завдяки якому проксеміка як спеціальна галузь знань володіє великим експериментальним, а отже й науковим, потенціалом. Жителі кожної території об'єднані невидимим почуттям вірності та прив'язаності до своєї території, свідченням чого часто є, на думку, дослідників, територіальні війни. Цікаво, що під територією розуміється також простір, який людина вважає своїм, наче він є продовженням її фізичного тіла (Лебедева і Гоголь, 2016).

Я. Барішева проксеміку розуміє як галузь психологічного знання (об'єктивно проксеміка, як і загалом невербальна комунікація, знаходяться на межі й можуть

позиціонуватись як складова психолінгвістики чи інших дотичних дисциплін), «...предметом якої є виявлення закономірностей фізичного розміщення комунікантів один до одного» (Барышева, 2016). Дослідниця по-іншому диференціює комунікативний континум і зазначає, що на характер спілкування впливають акустичний, візуальний, тактильний та нюховий простори. Акустичний простір обмежений відстанню, яка дозволяє партнерам чути одне одного, візуальний – бачити, тактильний – фізично відчувати, нюховий – відчувати запахи (Барышева, 2016).

Л. Корнева позиціонує проксемікудещо дотично – як «організацію простору та часу спілкування, що об'єднує такі характеристики, як відстань між комунікантами, їх векторну спрямованість, час, тактильний контакт (Корнева, 2004). Як бачимо, дослідники до визначення поняття проксеміки долучають всі названі вище сумнівні елементи й навіть деякі інші (у Я. Барышевої відсутня часова характеристика, але проксеміка все одно тут залучає «сумнівні» концепти). Питання у тому, наскільки це доцільно й не суперечить архісемітерміна, який розглядається (адже етимологічно англ. *proximity* – близькість). Тактильний компонент стає можливим лише за умови спілкування на дуже близькій відстані, у межах інтимної дистанції. На думку Л. Корневої, тактильні контакти звичайно виступають як метакомунікативні маркери окремих фаз спілкування й особливо велике значення мають на початку і в кінці бесіди. Але якщо включати тактильний контакт до парадигми поняття «проксеміка», то тільки із додатковою конкретизацією, наприклад, «тактильна проксеміка», як робить Я. Барышева («тактильний простір»). Час спілкування, на наш погляд, теж більш доречно виокремлювати в окремий різновид. До прикладу, «темпоральна проксеміка». Лише такі сталі уточнення дозволять надати терміну належної структурованості, чіткості та системності. Те ж саме стосується і класифікації, яку наводить П. Кекскес (2016). Хоча тут він бере швидше не компонентну сторону проксеміки, а саме її функціональний вимір.

Л. Корнева доречно зазначає, що важливим моментом, на досягнення якого безпосередньо впливає проксеміка, є «комфортність» (Корнева, 2004), показник якої є національно обумовленим поняттям, про що йтиметься далі. Л. Харченко до проксемічних компонентів невербальної системи відносить орієнтацію партнерів у момент спілкування й дистанцію між ними, а також кут спілкування (Харченко, 2013). На одному із сайтів психологічного спрямування аналогічно натрапляємо на розуміння проксеміки не лише як відстані, на якій тримають співбесідники, але й особливостей їх орієнтації в просторі стосовно одне одного (<http://ypsiholog.ru/proksemika/>). Особливо важливе дотримання кутів проксемічних компонентів, коли йдеться про ділове спілкування, адже те, на якій відстані та під яким кутом будуть розміщені учасники ділових переговорів, впливає на загальну організаційно-робочу атмосферу. Так, коректно продумане розташування учасників буде налаштовувати на конструктивне спілкування. Інакше ж виникатиме явище фізичного і, як наслідок, психологічно-когнітивного бар'єру. На цьому наголошує К. Дейлей, який виділяє просторовий (проксемічний бар'єр) як один із найважливіших: «...до того часу, як люди мають збережений індивідуальний простір, який вони можуть назвати своїм власним, близькість до інших буде мати комунікативну мету й комунікативну зумовленість, адже це допомагає пізнати один одного» (Dailey, 2017).

Щодо характеристик невербальної мови, які є універсальними й стосуються також і проксемики, то ними є (за визначенням американського дослідника Р. Гаррісона):

- континуальність (продовжується навіть у момент мовчання співбесідників);
- мимовільність (невербальні компоненти значно важче свідомо контролювати);
- імовірне походження (Harrison, 1970).

Кожен із названих у попередньому тематичному підрозділі компонентів проксемичної організації комунікації (типові та додаткові, з необхідними уточненнями) відіграють свою роль у творенні комунікативної ситуації загалом. Сукупно роль одного доповнює роль іншого. Лише гармонійна взаємодія всіх факторів комунікативного процесу (вербальних і невербальних) може працювати на досягнення комунікативних цілей. Некоректна організація будь-якого із них (навіть, на перший погляд, незначного) може призвести до комунікативного провалу.

Слід відзначити, окрім традиційного дистанційного вияву, ще й виражальну силу таких проксемичних компонентів невербальної системи, як:

- *орієнтація й кут спілкування*: орієнтація виражається в повороті тіла і носка ноги в напрямку партнера чи в сторону від нього, що є мимовільним сигналом бажання чи небажання комунікувати, тобто «сигналізує про спрямування думок» (Харченко, 2013).

- *форма столу й розміщення комунікантів* (квадратний для проведення короткої ділової бесіди) стосунки співробітництва найперше з людиною, яка сидить поруч справа; опір від комунікантанавпроти; круглий стіл як варіант ділових перемовин, брифінгів, обговорення поточних питань тощо, адже саме кругла форма (відсутність гострих кутів) формує ауру невимушеності і є найбільш релевантним засобом проведення бесіди з людьми однакового соціального статусу, яким за столом надається однаковий простір);

- *рукостискання* – символ довіри та знак поваги;

Знаково, що багато із виявів чи навіть предметних елементів проксемики мають значну історію. Наприклад, той же круглий стіл, який як елемент інтер'єру відомий ще з прадавніх часів, але саме за часів короля Артура набув особливих проксема-тико-змістовних функцій.

Питання вибору й диференціації просторових зон (дистанція та кут комунікації)

Даний вектор розгляду питань проксемики вирізняється особливим змістом. Адже всі елементи проксемики, як зазначалось, мають свою семантику. О. Лебедева та І. Гоголь помічають, що є фактори, які безпосередньо впливають на вибір просторових зон комунікації. Зокрема, соціально-віковий та культурний фактори. Так, незнання культурно зумовлених відмінностей в інтимних зонах різних людей може легко призвести до непорозуміння та некоректних суджень про поведінку та культуру інших (Лебедева і Гоголь, 2016). О. Яшенкова слушно звертає увагу на те, що «...через значні відмінності у допустимій дистанції спілкування та фізичному контакті часто трапляється конфлікт культур, так зване «розмовне танго» (Яшенкова, 2010), коли розмова починається в одному кутку кімнати, а потім малоконтактні комуніканти (наприклад, північні європейці або американці) відступають від своїх висококонтактних співрозмовників (наприклад, арабів або латино-американців). М. Махній зауважує, що навіть така більш

стандартизована й науково окреслена характеристика проксемики, як відстань між співрозмовниками, все одно є ідіоетнічною ознакою й у різних народів вона неоднакова.

З чотирьох виокремлених Е. Холлом дистанційних зон саме інтимну зону вважають найголовнішою. За А. Шелякіною, «спілкування на інтимній дистанції можливе лише з друзями та родичами. Особиста зона – це відстань, яка відокремлює комунікантів на офіційних заходах та дружніх вечірках, конференціях, зустрічах тощо. Соціальна зона – це відстань, якої тримаються, коли не дуже добре знайомі зі співрозмовником. Публічна зона – відстань між адресантом та великою кількістю людей (наприклад, під час публічних виступів, промов тощо)». Вибір дистанції залежить від:

- стосунків між людьми: зазвичай що менша відстань між особами-комунікантами, то більшою приязню вирізняються їхні стосунки;

- індивідуальних особливостей людини (наприклад, людина психологічно може не переносити надто близьку дистанцію й сприймати таке спілкування як відверту фамільярність);

- національно-культурних традицій, віку, статі, стану здоров'я, умов спілкування тощо. Порушення просторового фактора, за А. Шелякіною, може значною мірою вплинути на емоційний стан комунікантів, результативність та ефективність комунікації (Шелякіна, 2012).

Задля максимально гармонійної комунікації слід постійно оцінювати проксемику інтенційність співрозмовника й корелювати свою відстань, позу, кут розміщення відповідно до тих сигналів, які видає мова тіла комуніканта. Коли він своїми діями не заперечує чи навіть спонукає до скорочення дистанції та якщо прагматично для ситуації спілкування це є прийнятним, то відстань можна скоротити, й навпаки. Можна також ставити конкретні запитання на кшталт «Чи не заперечуватимете Ви, коли я сяду поряд?».

Загалом вважається, що у європейців оптимальною є дистанція під час комунікаційна віддаль простягнутої руки, у латиноамериканців – руки від ліктя до кінчиків пальців, у арабів – руки від кистьового суглоба до кінчиків пальців. У латиноамериканців, арабів, ряду народів південної Європи заведено в процесі діалогу торкатися співрозмовника. Не торкатися – означає ставитися до нього холодно, неприязно (Махній, 2010). На близькій відстані прийнято спілкуватися також в японців, французів, греків, італійців, іспанців, на середній – у шведів, англійців, німців, австрійців, швейцарців, на великій – у білого населення Північної Америки, австралійців, новозеландців. Ось чому азійці відгукуються про американців як про холодних і неприязних людей, а ті вважають їх занадто фамільярними, бо азійці ще мають звичку у процесі діалогу торкатися співрозмовника, тобто встановлювати тактильний контакт (Корнева, 2004).

Л. Корнева акцентує увагу на ритуалі потискання руки та проксемічних характеристиках ситуації привітання загалом. Кожна нація має свої традиції рукостискання: у США воно тверде і руку тиснуть 2-3 рази, у Німеччині – це один твердий потиск, у Франції та Бельгії – рукостискання легке й швидке. В арабських країнах чоловіки часто, перш ніж привітатися, накривають руку одягом, при зустрічі також обіймаються, злегка торкаючись щокими та поплескуючи один одного по спині та плечах. У Японії прийнято, вітаючись, вклонятися, а в ряді країн неодмінним елементом привітання є обійми та поцілунок (Корнева, 2004). Щодо тактильного виміру проксемики, то в Англії, наприклад, співбесідники рідко торкаються один одного: за спостереженнями, пара за ресторанным столиком

протягом години здійснює в Парижі в середньому 110 взаємних дотиків, в Америці – близько восьми, а в Лондоні – жодного (Корнева, 2004). А. Стой робить висновок, що відмінності у невербальній комунікації, зокрема щодо дистанції між розмовниками, досить різні. Це означає, що коли є потреба спілкуватись із людьми інших культурних регіонів, задля уникнення ситуацій комунікативного провалу слід ретельно вивчити особливості їхньої невербальної поведінки. Але й слід мати на увазі, що культурні стереотипи у багатьох випадках є лише стереотипами, які часто програють нормам індивідуальної культури поведінки та ведення комунікації (Stoy, 2010).

Втім, О. Лебедева та І. Гоголь наголошують, що є моменти, які позбавляють можливості комфортно дистанціюватися й змушують порушувати звичні норми. Зокрема, сюди належать ситуації скупчення людей: переповнений ліфт, кінозал, автобус тощо. Але такі ситуації наділені особливим психологічним наповненням: у такі моменти люди навколо наче перестають існувати; допоки немає ситуації безпосереднього потривоження, ми не реагуємо на інших. Створюється враження, начебто своїм неусвідомленим зазіханням на інтимну територію іншого індивіда, він стає в оборонну позицію (Лебедева і Гоголь, 2016) і відбувається щось на кшталт абстрагування.

Заслуговує на увагу і такий проксемастичний чинник, як «кут спілкування». Особливо виразно він проявляється в ситуації, коли співбесідники сидять за столом (<http://ypsiholog.ru/PROKSEMIKA/>):

- кутове розміщення (коли комуніканти розміщуються по діагоналі й розділяються кутом столу) властиве друзям, родичам, хороши приятелям. У такій позиції добре видно співбесідника й можна спостерігати за його жестами та пантомімікою. Кут столу виступає невеликим роз'єднувальним бар'єром, який потрібен для підтримки комфорту індивіда. За кутового розміщення немає розподілу столу на території;

- позиція ділового спілкування (співбесідники розміщуються поряд, по одну сторону столу) властива для людей, які виконують спільну роботу. У цій позиції зручно разом проглядати документи;

- конкурентно-оборонна позиція (комуніканти сидять навпроти один одного по різні сторони столу) характерна для опонентів, кожен з котрих має свій погляд на ситуацію, котра обговорюється, це типова ситуація ділових переговорів; у разі, якщо партнери бажають знайти рішення проблеми, яке влаштує обидві сторони, їм бажано зайняти іншу позицію, наприклад, кутову;

- незалежна позиція (комуніканти розміщуються по різні сторони столу якнайдалі один від одного) свідчить про незацікавленість у спілкуванні й характерна для читальних залів, кафе, лавки в парків тощо.

Віртуальний простір як перспективний вектор дослідження проксеміки

За останнє десятиліття виник феномен «віртуальної проксеміки» (англ., virtual proximity), яке наділене неабияким потенціалом, інноваційністю та нечуваною динамічністю. Зараз спостерігаємо явище, коли віртуальна проксеміка замінює географічний та інші її виміри та руйнує усі звичні рамки проксеміки, які були окреслені дослідниками досі. З названих вище характеристик та додаткових семантичних нашарувань (відстань, час, кут розміщення, форми організації, соціальні норми та ін.) незмінною залишилась якраз сема близькості, хоча щодо Інтернету вона перейшла із площини фізичної близькості (дистанції) у віртуальну. Дослідники віртуальної реальності (Дж. Мандо, Т. Коуг'лан, Р. Краут, Р. Фюссель,

Е. Бренан, Дж. Сігель, Ч. Фан) мають на меті теоретизувати концепт «віртуальної проксеміки» та знайти шляхи максимізації ефективності віртуальної комунікації. Віртуальна проксеміка передбачає формат комунікації «Device-to-Device (D2D)», тобто на рівні пристроїв, з яких здійснюється спілкування (Mando, 2016).

Т. Коуґланяк один із зачинателів досліджень віртуальної реальності зауважує, що внаслідок інноваційних кроків у розвитку людства навіть найбільш успішні компанії стимулюють не тільки фізичну проксеміку, але й віртуальну. Віртуальна проксеміка апелює до рівня емоційної близькості між індивідами, яка встановлюється за посередництва інформаційних та комунікаційних технологій. Праця Т. Коуґлана має не лише теоретичне, але й вагомe прикладне значення, яке полягає у закликіві розвивати насамперед локальну віртуальну проксеміку, але обов'язково у поєднанні з фізичним виміром проксеміки, адже саме такий мікс може збільшити інноваційну спроможність організацій (Coughlan, 2014). Т. Коуґлан наголошує, що віртуальна проксеміка може також діяти як каталізатор інших типів проксеміки, таких як фізична відстань, культурна проксеміка, когнітивна відстань, організаційна проксеміка. Кожен із вказаних виявів стають тоді ширшими концептами та охоплюють як земний, так і віртуальний світ (Coughlan, 2014).

На основі згаданої вище праці В. Бекермана Т. Коуґлан вводить поняття віртуальної проксеміки у контекст попередньо визначених. Тобто Т. Коуґлан виділяє культурну, когнітивну, організаційну, технологічну, візуальну та віртуальну проксеміки. Отже, дослідник не вирізняє віртуальну проксеміку як щось концептуально нове. Така класифікація, на думку Т. Коуґлана, не є взаємовиключною, адже часто взагалі незрозуміло, де починається та як закінчується кожна із них, як і немає певної градієнтної шкали перелічених проксематичних типів. Віртуальна проксеміка розглядається ним як рівень емоційної близькості, якого досягнуто через використання інформаційних чи комунікативних технологій. Віртуальна проксеміка – це більше наявність ресурсу та можливість діяльно взаємодіяти із ним (Coughlan, 2010).

Т. Коуґлан також диференціює віртуальну проксеміку на декілька типів:

- тип 1: прості комунікації, які мають на меті координувати групові чи командні проекти;

- тип 2: обмін закодованою інформацією;

- тип 3: передача імпліцитних (англ. *tacit* – невимовлених, які мають на увазі) знань, яка є найважливішим типом знань з точки зору інновацій та одні з тих, на які відстань має найбільший вплив (Coughlan, 2010).

За словами дослідника, віртуальна проксеміка – мультидисциплінарна. Її масштабування потребує розвитку спеціальної матриці, яка включає розмаїття електронних медіа, рівень використання, професійність, вплив використання. Віртуальна проксеміка схожа до поняття соціальної присутності в Інтернеті, котрі були описані Н. Шен та М. Халіфою як «...миттєва обізнаність, взаємозв'язок іншою свідомою істотою, що супроводжується відчуттям взаємодії з іншим – глобальним, миттєвим відчуттям іншого, соціальна присутність тут є результатом когнітивних стимулів (тобто наслідків) когнітивних, емоційних та поведінкових установок іншого» (Coughlan, 2010).

Ч. Фан здійснює цікаве дослідження у векторі віртуальної проксеміки, яке доводить схожість способу, частоти, змісту повідомлень, які надсилаються за посередництвом віртуальної близькості між друзями (у реальному житті). Такий аналіз дає ключ до розуміння взаємозв'язку між поведінкою людей в режимі

онлайн і в автономному режимі, а також допомагає моделювати та прогнозувати поведінку людей на основі соціальної та віртуальної близькості (Fan, 2016).

По-іншому висвітлюють потенціал віртуальної проксеміки Р. Краут, Р. Фюссель, Е. Бренан, Дж. Сігель. Зокрема, дослідники з'ясовують причини, чому комп'ютери та телекомунікаційні технології все ж не створюють робочого середовища настільки успішного, як фізично розподілене середовище. Доречно на основі здобутків науковців виокремити ключові моменти в позиціонуванні даного питання:

- віртуальна проксеміка дозволяє зробити ситуації спілкування між комунікантами більш частими, ніж це можливо за суто фізичної проксеміки, обмін повідомленнями, таким чином, має всі шанси стати регулярним; фізична проксеміка потребує більших зусиль;

- найбільш продуктивною і у віртуальному вимірі є співпраця в межах колективу представників відділів організацій та підприємств;

- віртуальна проксеміка створює спільний віртуальний простір для учасників-комунікантів;

- віртуальна проксеміка, на противагу фізичній, уможлиблює продуктивне спілкування навіть тоді, коли комуніканти не присутні онлайн одночасно, тобто суттєво змінюється часовий вектор проксемічної організації загалом;

- у багатьох моментах зростає показник комфортності спілкування, адже віртуальна реальність зводить до мінімуму можливість непередбачуваного чи небажаного втручання (комуніканти можуть коригувати час та місце відповіді, які є максимально зручними для них обох);

- віртуальна проксеміка дозволяє ретельніше обирати комуніканти та не обмежуватись фізичним простором організації життєдіяльності, який часто не залишає вибору та стимулює спілкування з випадковими людьми.

Патогенними й тому такими моментами віртуальної проксеміки, які потребують свідомого контролю є:

- необхідність уникати безперервного та безцільового обміну повідомленнями;

- віртуальне спілкування може приховувати чи взагалі позбавляти належної можливості ідентифікувати реакцію співрозмовника на повідомлення, що значно менш можливе за ситуації комунікування віч-на-віч в умовах реальних місця та часу;

- в умовах віртуальної проксеміки значно важче контролювати непорозуміння, як і миттєво їх виправляти.

Висновки

Сучасний стан дослідженості питання проксеміки є недостатнім, особливо у парадигмі вітчизняної наукової думки. Суто проксемічні комунікативні фактори досить рідко стають об'єктом наукової уваги, що погано впливає на загальний стан дослідженості питання. По-перше, слід подолати ситуацію розмитості терміна, яка властива і для закордонних праць. По-друге, слід уніфікувати розуміння проксеміки, характеристик, які впливають на проксемічну організацію комунікативного процесу. По-третє, сам концепт проксеміки є сьогодні вкрай динамічним. Виникнення поняття «віртуальної проксеміки» не тільки доповнює весь попередньо визначений смисловий ряд, але й значно корелює всі дотичні різновиди проксемічної організації комунікації. Все це свідчить про перспективність дальших розвідок у заданому ракурсі.

Список використаних джерел

- Aguilera, A, Lethiais, V., Rallet, A. (2015). Spatial Proximity and Intercompany Communication: Myths and Realities. *European Planning Studies*, 23(4).
- Anchorena, J., Anjos, F. (2015). Social Ties and Economic Development. *Journal of Macroeconomics*, 45, 63-84.
- Coughlan, T. (2014). Enhancing Innovation through Virtual Proximity. *Technology Innovation*, 6. Management Review. February 2014, 17-22.
- Dailey K. (2017). Four Barriers to Effective Communication. Internet Resource: <https://www.livestrong.com/article/169455-list-explain-four-of-the-barriers-to-effective-communication/>
- Danisch, M., Jean-LoupGuillaume, B' en' edicteLeGrand. (2014). Learning a proximity measure to complete a community. *International Conference on Data Science and Advanced Analytics (DSAA2014), Oct 2014, Shanghai, China*, 90-96.
- Fan C. et al. (2016). Correlation between social proximity and mobility similarity. *Nature Scientific Reports*, 7.
- Fan, C., Liu, Y., Huang, J., Rong, Zh. & Zhou, T. (2017). Correlation between social proximity and mobility similarity. *Scientific Reports*, 7, Article number: 11975(2017).
- Harrison, R. (1974). *Beyond Words: An Introduction to Nonverbal Communication*. Prentice-Hall, 210 c.
- Kecskes, P. (2016). The role of geographical proxymity in the inter-organizational communication. *Selye studies*, 09.
- Knoben, J. and Oerlemans, L. A. G. (2006), Proximity and inter-organization alcollaboration: A literature review. *International Journal of Management Reviews*, 8, 71-89.
- Kraut, R., Fussell, S., Brennan, E., Siegel, J. (2002). *Understanding effects of proximity on collaboration: Implications for technologies to support remote collaborative work*. Cambridge, MA: MIT Press, pp. 137-162.
- Latha, M. (2014). First Impressions: A Study of Non- Verbal Communication. *Frontiers of Language and Teaching*, 5.
- Mando, J. (2016). Constructing the vicarious experience of proximity in a Marcellus Shale public hearing. *Environmental Communication*, 10(3).
- Missaoui, Y. (2015). Non-verbal communication barriers when dealing with Saudi sellers. *International Journal of Organization al Leadership*, 4(4), 392-402.
- Phutela, D. (2015). The Impotance of Non-Verbal Communication. *IUP Journal of Soft Skills*, 9(4).
- Stoy, A. (2010). *Project Communication Tips: Nonverbal Communication in Different Cultures*. Retrieved from: <http://www.brighthubpm.com/monitoring-projects/85141-project-communication-tips-nonverbal-communication-in-different-cultures/>
- Stoy, A. (2015). *Project Communication Tips: Nonverbal Communication in Different Cultures*. Retrieved from: <http://www.brighthubpm.com/monitoring-projects/85141-project-communication-tips-nonverbal-communication-in-different-cultures>
- Tiwari, A. K. (2015). Non-verbal communication – an essence of international relationship at workplace. *Management Insights*, 11(2).
- Барышева, Я. (2016). *Невербальные средства общения и их использование на музыкальных занятиях*. Режим доступа: <https://nsportal.ru/detskiy->

sad/muzykalno-ritmicheskoe-zanyatie/2016/07/11/statya-neverbalnye-sredstva-obshcheniya-i-ih

Козинець, І. (2015). *Особливості формування засобів невербальної комунікації*. Педагогічні науки. Вип. 63: 20-25.

Корнева, Л. (2004). Невербальні засоби в міжкультурній комунікації. *Культура народів Причорномор'я*, 49, Т.1., 88-90.

Косенко, Ю. (2011). *Основи теорії мовної комунікації*. Суми: Сумський державний університет: 187 с.

Лебедева, О., Гоголь, І. (2016). Культурний аспект використання проксемичного фактора в комунікативному процесі. *Молодий вчений*, 3.

Махній, М. (2010). *Проксемика в контексті етнокультури*. Режим доступу: http://makhnii.blogspot.com/2010/10/blog-post_968.html.

Махній, М. (2009). *Невербаліка і культура*. К.: Vloх.ua.

Столяренко, Л. (2003). *Психологія та етика ділових відносин*. Ростов-на-Дону: Фенікс.

Філоненко, М. (2008). *Психологія спілкування*: Підручник. К.: Центр учбової літератури.

Харченко, Л. (2013). Особливості застосування невербальних засобів ділового спілкування. *Соціальна педагогіка: теорія і практика*, 4, 58-65.

Что такое проксемика. (2017). Інтернет ресурс: <http://yapsiholog.ru/proksemika/>

Шелякіна, А. (2012). Сутність і функції проксемики як невербального засобу комунікації (на матеріалі сучасної англійської художньої літератури). *Studia linguistica*, 6(2), 366-372.

Юр'єва, О. (2009). Особливості невербальної передачі інформації в процесі міжкультурної комунікації. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. Випуск 11, Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія».

Яшенкова, О. (2010). *Основи теорії мовної комунікації : навчальний посібник*. К.: ВЦ «Академія».